

Լ.Ա. Մկրտչյան

ՍԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՎԱՐՍԵՐ, ԾՈՎԱԳՅՈՒՂ, ԾԱՂԿՈՒՆՔ ԵՎ ԳԵՂԱՄԱՎԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՂԵՏՆԵՐԻ ՌԻՍԿԻ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

Սևանի տարածաշրջանը հարուստ է պատմաճարտարապետական հուշարձաններով, որոնցից շատերն ունեն յուրահատուկ, գեղագիտական արժեք: Սակայն դրանք մարդու անուշադրության պատճառով հայտնվում են տարբեր աղետալի իրավիճակների ազդեցության: Հուշարձանների մեծ մասը ներկայումս գտնվում է անմխիթար վիճակում:

Աղետալի հետևանքներ առաջացնող վրանգների ազդեցությունը հուշարձանների վրա քիչ է ուսումնասիրված, որի պատճառով դրանց ընդհանրապես ուշադրություն չի դարձվում: Սևան համայնքի շատ բնակավայրերում մեծ է նաև բնակչության անտարբերությունն ու անիրազեկվածությունը, որի պատճառով այն նույնիսկ չգիտի իր հարևանությամբ գտնվող եկեղեցիների մասին:

Առանցքային բառեր. պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, պատմական միջավայր, պատմաճարտարապետական հուշարձան, խաչքար, բնական աղետալի երևույթ, ազդեցություն, աղետների ռիսկ:

Գեղամավան համայնքը գտնվում է Սևանի տարածաշրջանում, Հրազդան գետի ձախ ափին, ծովի մակարդակից 1850 մ բարձրության վրա: Հիմնադրվել է 1828 թվականին: Գեղամավան գյուղը նախկինում կոչվել է Շահիրիզ: 1946 թվականին գյուղն անվանափոխվել է և մինչև այժմ կոչվում է Գեղամավան: Նրա առաջին բնակիչները եղել են Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո Պարսկաստանի Մակուի շրջանի Անձուկ գյուղից գաղթած 400 գաղթականներ: Գյուղի տարածքում կան VII դարում բնակության մասին վկայող հնագիտական տեղեկություններ: Գյուղի հարավարևմտյան մասում գտնվում է Սուրբ Հովհաննես եկեղեցին, արևմտյան կողմում՝ Սուրբ Աստվածածին մատուռը (14-15-րդ դդ) [1]: Եկեղեցին կառուցվել է 19-րդ դարում: 1906թ-ին եկեղեցուն կցվել է նախասրահը: Սակայն ներկայումս գտնվում է կիսաքանդ վիճակում, որի հարակից տարածքում կան բազմաթիվ ցրված խաչքարեր, որոնք թվագրվում են 9-11-րդ դարեր [2]: Եկեղեցին ենթարկվում է ձյան հալոցքային, անձրևաջրերի, քամու ներգործությանը: Այդ ազդեցությունների արդյունքում եկեղեցու քանդվելու գործընթացն անընդհատ շարունակվում է: Մեծ է նաև մարդկային գործոնի ազդեցությունը: Եկեղեցին ոչ միայն չի վերանորոգվում, այլև ամբողջ տարածքն անուշադրության է մատնված: Նույնիսկ ցրված, ընկած խաչքարերը չեն կանգնեցվում:

Գյուղում պահպանված է հին հայկական գերեզմանոց, բազմաթիվ խաչքարերով:

Գյուղամիջում է գտնվում Աբ. Խաչ մատուռը՝ կառուցված 12-13-րդ դարերում: Դրա մասին շատ տեղեկություններ չկան: Տարածքում ևս կան խաչքարեր: Գյուղի ներկայիս գերեզմանոցի տարածքում՝ բարձունքի վրա, կանգնեցված է Հայրենական Մեծ պատերազմի զոհերին նվիրված հուշարձան:

Ծաղկունք համայնքը գտնվում է Հրազդան գետի աջ ափին, Սևան քաղաքից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք, ծովի մակերևույթից 1850 մետր բարձրության վրա՝ փռված Փամբակի լեռնե-

րի բազուկը կազմող Սուրբ Հովհաննես, Աբազանց դոշ, Խաչիդոշ սարերի և Թափիդոշ բլրի ստորոտին [1]:

Ծաղկունք հնագույն բնակավայրը եղել է Վարաժնունիք, Ծաղկունք, Ծաղկունեաց (Ծաղկունիք), Ծաղկածոր (Դարաչիչակ - Զընջըռու) գավառի շուրջ 40 հնագույն բնակավայրերից մեկը, դեռևս մեր թվարկությունից առաջ 520թ., ունեցել է 45 տուն, ճանաչվել Վարաժնունիք մեծածավալ գավառի վարչական կենտրոն: Գյուղի տարածքն ընդհատումներով շուրջ 4 կմ երկարություն է ունեցել: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ գյուղից դեպի արևելք ձգվող տարածքներում կան տնատեղեր, գերեզմաններ, խաչքարեր: «Բոստաններ» և «Կորոբել» հանդամասերում հայտնաբերել են զինվորական տարբեր տեսակի նշտարներ, սրեր, շեփորանման գործիքներ, կճուճներ, պուտուկներ, քասաներ, աղամաններ և այլ իրեր: Գյուղի տարածքում կան պահպանված բազմաթիվ պատմաճարտարապետական հուշարձաններ:

Ծաղկունք գյուղի մուտքի մոտ գտնվում է Հայրենական Մեծ պատերազմի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանախումբ, որը վերածվել է գեղեցիկ պուրակի:

Համալիրը կառուցվել է Գագիկ Ավագյանի նախագծով ու նախաձեռնությամբ՝ նվիրված 1941-1945 թթ. Մեծ Հայրենականում զոհված ծաղկունքցիների հիշատակին: Բազալտե կոփ արծվի թևերի հովանու ներքո, հաղթանակած հայրենի զինվորը ձախ ձեռքով սուրը խրել է հողի մեջ. Պատերազմին ասելով՝ ոչ և հայացքն ուղղել է դեպի աջ ձեռքում բռնած խաղաղության ջահին: Արծվի հայացքն ուղղված է դեպի արևելք՝ սպասելով արևի արարող ճառագայթներին և միաժամանակ պաշտպանելով հաղթանակած զինվորի թիկունքը՝ հայրենի հողը:

Կոթողից ներքև կառուցված «Պատմության անիվի հետագիծ» պատն իրենից ներկայացնում է աշխարհում տեղի ունեցած հասարակական-քաղաքական ուժերի բախումից, ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից առաջ քաշած աշխարհը վերաբաժանելու հարցը և իր վայրենի, մարդակեր բնույթով փոխում է պատմության անիվի հետագիծը: Արծվամարմին զինվորի առջև կա 2 ցայտաղբյուր, որոնք բնութագրում են դրանց հոգիներից բխող պարզությունն ու զուլալությունը: Խորհրդանշող պատը շարված է 2 ճանապարհը բաժանող սահմանագծի վրա: Նախքան մուտքի աստիճաններով բարձրանալը մի պահ կանգ առնելով և նայելով արծվի գլխին, ձեր առջև կհաննի «Խաչի դոշ» և «Սև արոտ» բլուրների համադրումից ստացված լեռնային թևերով արծվի տեսք՝ թռչելիս: Ճակատամասում բազալտե սալիկի վրա փորագրված է՝ «Ոչ ոք չի մոռացվել, ոչինչ չի մոռացվել»:

Հուշարձանախմբից վեր՝ բարձր բլրի վրա վեր է բարձրանում նորակառուց Աբ. Սարգիս եկեղեցին, որը կառուցվել է համանուն մատուռի կողքին:

Սուրբ Սարգիս մատուռը թվագրվում է 7-19 դդ. ըստ ճարտարապետական վերլուծության և կատարման տեխնիկայի: Հատակագիծը խիստ խախտված է, այն հավանաբար եղել է եռախորան կենտրոնազմբեթ կառույց: Մուտքն արևմտյան կողմից է: Ներսում և արտաքուստ կան խաչքարեր, կառուցված է սրբատաշ գորշ բազալտից, մատուռի չափսերն են՝ 6.5x4.2մ: Ներսում և դրսում կան 10-15 դդ. խաչքարեր:

Մատուռը վերականգնվել է, և նրա կողքին 2006 թ. ավարտվել է նաև Սուրբ Սարգիս եկեղեցու կառուցումը՝ ճարտարապետ Վաչագան Թաղևոսյանի նախագծով և բարերար Արսեն Աղաջանյանի հովանավորությամբ: Եկեղեցու օծման արարողությունը տեղի է ունեցել 2006թ.

հոկտեմբերի 7-ին: Մուտքի առաջ տեղադրված է զոհասեղան և ծակ քար, շրջակայքի գերեզմանները թվագրվում են 10-13 դդ.:

Գյուղի կենտրոնական մասում գտնվում է Սուրբ Հարություն եկեղեցին: Կառուցման մասին պատմական տեղեկություններ չեն պահպանվել: Սակայն, ըստ «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ – ի տվյալների, եկեղեցին կառուցվել է 19-րդ դարում:

Արտաքուստ ուղղանկյուն հատակագծով եռանավ բազիլիկ շինություն է, արևելյան մասում կա կիսաշրջանաձև խորան, դրա կողմերում կան 2 ավանդատներ: Խորանն աղոթասրահից անջատված է բեմով, հյուսիսային պատի արևելյան մասում մկրտարանն է: 1921 թ. գյուղի ռմբակոծումից հետո եկեղեցին վերանորոգվել է և արևմտյան պատին (արտաքուստ) պառկած վիճակում ագուցված է (շարված) երկու 13-րդ դարի խաչքար, իսկ հարավային պատին՝ մեկ խաչքար: Եկեղեցին ունեցել է գմբեթավոր զանգակատուն: Փլված եկեղեցին վերանորոգել են առանց զանգակատան: Շինանյութը բազալտից է: Ըստ ճարտարապետական հորինվածքի և շինարարական տեխնիկայի 19-րդ դարի գործ է: Եկեղեցու դիմաց կա 7 կանգուն խաչքար և մեկ տասնյակից ավելի գերեզմանաքար (10-19 դդ):

Ներկայումս եկեղեցին գտնվում է խարխված վիճակում: Եկեղեցու և հարակից տարածքի խաչքարերը ենթարկվում են ջրահոսքերի, ուժեղ քամիների, ձյան հալոցքային և անձրևաջրերի ներգործությանը: Թեև եկեղեցում մոմավառություն ներկայումս չի իրականացվում, սակայն փայտե սյուներն ու տանիքի ամրանները կարող են հրդեհի պատճառ դառնալ:

Ջրահոսքերի և քամու ազդեցությամբ հողաշերտը տեղատարվում է՝ պատճառ դառնալով խաչքարերի տեղաշարժմանը, երբեմն՝ ձևախախտմանը:

Գյուղի հարավային մասում գտնվում է Ծաղկեվանք մատուռը: Ըստ գյուղի բնակիչների մատուռի տեղում կառուցված է եղել գմբեթավոր եկեղեցի, սակայն 1604 թ. Շահ Աբասն ազգաբնակչությանը տեղահան անելու ժամանակ ավերել է: Հետագայում դրա տեղում կառուցվել է մատուռ: 1940 թ. մատուռը քանդել և խաչերն ու քարերը լցրել են գյուղի տակ կառուցվող դպրոցի պատերի հիմքը, իսկ տանիքը պատված է ագրոթիթեղով:

Ծաղկունք-Դդմաշեն ճանապարհի աջ մասում գտնվում է գեղաքանդակ խաչքար, որը շրջապատից առանձնանում է իր խրոխտ տեսքով: Հարակից տարածքում կան 12-13-րդ դարերի այլ խաչքարեր, որոնց մի մասը կոտրված են:

Վարսեր գյուղը գտնվում է Սևան քաղաքից հարավ-արևմուտք՝ լեռնալանջի վրա: Նախկինում կոչվել է Չրոչըռ, Չըրջըր, Չրչըր, Չրչու, Սութոքյան, Սուտուկույան, Վարսել, Վարսեր-Սուտուկյան անվանումներով:

Դեռևս մեր թվարկությունից առաջ այս տարածքում եղել է հին բնակատեղի: Մի քանի տասնամյակ առաջ Հրազդան գետը հոսել է այս գյուղի մատույցներով: Հորդառատ գետի ջրերն այստեղ հասնելով մեծ սահանքին՝ գահավիժել են բարձրաբերձ բարձունքից, զարնվել բազալտե ժայռերին և վերածվել ջրափոշու սպիտակ ամպի՝ շրջապատը լցնելով խուլ ու զարհուրելի դղրոյունով: Բնության այդ հրաշքն իր հազարամյա գոյության ընթացքում մի քանի անգամ տարբեր առումներով հիմք է ծառայել գյուղի անվանակոչման համար: Մեզ հասած մեկ այլ ավանդազրույցի համաձայն, արաբական տիրապետության ժամանակներում մի քանի արաբ զորականներ այստեղ հետապնդել են մի գեղեցիկ հայուհու: Վերջինս, խուսափելով

հարբած զինվորներից՝ այլ բան չի գտնում նրանցից ազատվելու և իրեն նետում է գահավեժ անդունդը: Հարազատները նրան փնտրելիս ջրվեժի անմատչելի քարերի արանքում նկատում են նրա մազերը՝ Վարսերը... Կան գյուղի անվանակոչման մի քանի այլ տեսակետներ: Ըստ դրանցից մեկի, հավանական է, որ գյուղի անունն առաջացել է Վարսել բառից, որը նշանակում է ուժգնորեն հարվածելով՝ խփելով՝ թակով ծեծելով մտցնել (գետնի մեջ): Այստեղ ևս նկատի է առնվել ահռելի ուժով գետնի մեջ մխրճվող ջրի հարվածը: Տեղացիները ջրվեժն անվանել են Չոռ, որից էլ գյուղը անվանակոչվել է Չոչո:

Գյուղի տարածքում կան միջնադարյան որոշ հուշարձանների հետքեր: Դրանցից մեկը հին ջրանցքի մնացորդներն են, ինչը հնարավոր չեղավ նկարահանել՝ ձյան կուտակումների պատճառով [4]:

Սբ. Ստեփանոս կիսավեր եկեղեցին թվագրված է որպես 19-րդ դարի կառույց: Նրա պատերի մեջ ագուցված են 12-ից 14-րդ դարերի բարձրարվեստ խաչքարեր: Ըստ երևույթին, եկեղեցու տեղում հնում եղել է միջնադարյան եկեղեցական այլ կառույց, որի աստիճանավոր պատվանդանն է միայն պահպանվել:

Եվ, չնայած այն բանին, որ եկեղեցին անմիջապես բնակելի տների կողքին է գտնվում, այնուամենայնիվ տարածքը նույնիսկ բուսականությունից չի մաքրվում: Բացի բնական գործոններից, եկեղեցու քանդվելու գործում մեծ չափերի է հասնում նաև մարդկային գործոնը (երեխաների խաղալու հետ կապված, գոմաղբի կուտակումներ հարակից տարածքներում և այլն): Եկեղեցուն կից հին գերեզմանատանը կա մի քանի խաչքար, առանց արձանագրության, հարթ և օրորոցաձև մի քանի տապանաքար:

«Ծաղկավանք» մատուռը կառուցվել է 16-րդ դարում, վերականգնվել՝ 1984 թ-ին, գտնվում է գյուղի արևմտյան եզրին՝ ձորափին [1]:

«Խաչեր» մատուռը գտնվում է ձորի արևելյան եզրին: Կառուցվել է 2009 թվականին, Վարսերի բնակիչներ Գեղամ և Վահագ Առաքելյանների ջանքերով: Կառուցողներն են՝ Սուրիկ Պողոսյանն ու Լյովա Գալստյանը: Մատուռում կան 10-11-րդ դարերի թվագրվող խաչքարեր, որոնք նաև ագուցված են մատուռի պատերի մեջ, որի համար էլ մատուռը ստացել է «Խաչեր» անվարումը:

Ծովագյուղը գտնվում է Սևանա լճի ափին՝ Սևան քաղաքից 10 կմ հյուսիս-արևմուտք: Մինչև 1935 թ. կոչվել է Չիբուխլու: Ծովագյուղում և շրջակայքում պահպանվել են Քառատափ գյուղատեղին, եկեղեցի, ամրոցի ավերակներ (Ք.ա. առաջին հազարամյակ), գերեզմանոցներ, խաչքարեր:

Սևան-Դիլիջան ավտոմայրուղու աջ մասում, գյուղից 2 կմ դեպի արևմուտք, բարձունքի վրա գտնվում է 15-17 դդ-ի կառուցված Աստվածընկալ եկեղեցին: Այն մի քանի անգամ վերանորոգվել է: Վերականգնվել է 1950-1960-ական թվականներին՝ Մայր Սաթենիկի ջանքերով, ով եղել է եկեղեցու և՛ վերականգնողը, և՛ սպասավորը: Նա իր կյանքի ընթացքում բժշկել և փրկել է հազարավոր կյանքեր: Մայր Սաթենիկի աճյունը հուղարկավորված է եկեղեցու արևելյան պատի տակ:

Ներկայումս եկեղեցին գտնվում է համեմատաբար բարվոք վիճակում: Այն տարբերվում է իր ներքին հարդարանքներով: Խորանի երկու կողմերում գտնվում են երկու ավանդատները, որոնք միմյանց են միանում խորանի ետնաբեմի մասում: Այս տարածքում վերանորոգման կարիք կա:

Եկեղեցու անմիջապես կողքին կան խաչքարեր և աղբյուր, որի ջուրն անխնա հոսում է՝ վտանգելով ոչ միայն խաչքարերի, նաև եկեղեցու գոյությունը:

Գյուղից 1 կմ դեպի արևելք գտնվում է 13-18 դդ-ի «Ավզով աղբյուր» գյուղատեղին և 13-րդ դարի կառուցված մատուռը [1]: Գյուղատեղին ներկայումս գրեթե չի պահպանվել, իսկ մատուռը վերանորոգվել է 1973-75 թթ-ներին: Տարածքն անընդհատ գտնվում է ջրահոսքերի ազդեցությանը: Մատուռից կես մետր ներքև ճահճացած տարածք է, ինչն անդրադառնում է նաև մատուռի վրա: Այդ պատճառով, մատուռից մի փոքր հեռավորության վրա՝ ձախ կողմում, կառուցում են նոր մատուռ: Շինարարական աշխատանքներն ընթացքի մեջ են:

Աղբյուրի ջուրը տեղացիները դուլերով և տարաներով տանում են խմելու համար:

Ծովագյուղի կենտրոնում կանգնեցված է Մուրացանի կիսանդրին: Տարածքը բարեկարգված է, և մաքրվում ու պահպանվում է համայնքապետարանի կողմից:

Այսպիսով, ինչպես նշեցինք, վերոնշյալ համայնքների սահմաններում կան բազմաթիվ պատմաճարտարապետական հուշարձաններ, որոնց մի մասը գտնվում է կիսավեր վիճակում: Հուշարձանների պահպանման և վերականգնման համար անհրաժեշտ են քայլեր ձեռնարկել, քանի որ դրանք խոցելի են նաև բնական վտանգավոր երևույթների տեսանկյունից: Հայկական հուշարձանների պահպանությունը հենց ՀՀ տարածքում շատ կարևոր է նաև այն տեսանկյունից, որ ներկա պայմաններում հայկական հետքերի պահպանումն ու հանրայնացումը դարձել է պարզապես անհրաժեշտություն:

Առաջարկվում է՝ եկեղեցին, գերեզմանոցը և հարակից տարածքները պահպանել, ամրացնել, հեռացնել ավելորդ խոնավությունը: Պատմամշակութային արժեքների մասին իրազեկել համայնքի բնակչությանը, երիտասարդների միջոցով կազմակերպել դրանց հարակից տարածքների հաճախակի մաքրումն ու պահպանությունը:

Վերանորոգել եկեղեցին՝ ներքին փայտե կառուցվածքները պատել հրակայուն նյութով: Հաշվառել և կազնեցնել խաչքարերը, հարակից տարածքում կատարել ծառատնկում:

Քանի որ քամու արագությունն այս բանուկ ճանապարհի վրա շատ մեծ է, որի պատճառով տեղի է ունենում հողաշերտերի կուտակում, խաչքարերի ծածկում, հողմահարում և այլ վնասներ, ուստի կարևորվում է նաև ծառատնկումը, այդ թվում ճանապարհաեզրերի ծառապատումը, ինչը կթուլացնի քամիների բացասական ազդեցությունը:

Անհրաժեշտ է նաև հուշարձանների պահպանության համապատասխան պատասխանատուի հսկողությամբ պահպանություն իրականացնել հատկապես հին հուշարձանների տարածքում՝ արգելելով մարդկային ոչ նպաստավոր գործունեությունը տվյալ տարածքում:

Գրականություն

1. **Հակոբյան Ս.**, Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության պատմական հանրագիտարան, հեղինակային հրատարակություն, Եր., 2015. – 376 - 383 էջեր:
2. «**Պատմամշակութային** արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի տվյալներ:
3. www.sevan.am. Դիտում՝ 12.09.2023.
4. <https://hushardzan.am/archives/4972>. Դիտում՝ 11.09.2023.

Л.А. Мкртчян

ИСТОРИЧЕСКИЕ АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ В ВАРСЕРСКОЙ, ЦОВАГЮХСКОЙ, ЦАГКУНКСКОЙ И ГЕГАМАВАНСКОЙ ОБЩИНАХ СЕВАНСКОГО РАЙОНА И ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИХ СОХРАНЕНИЯ С ПОЗИЦИИ РИСКА БЕДСТВИЙ

Севанский регион богат историческими и архитектурными памятниками, многие из которых имеют уникальную эстетическую ценность. Однако из-за невнимательности человека они попадают под влияние различных катастрофических ситуаций. Большинство памятников в настоящее время находятся в полуразрушенном состоянии.

Влияние опасностей, вызывающих катастрофические последствия, на памятники мало изучено, поэтому им вообще не уделяется внимания. Во многих населенных пунктах севанской общины также высока безразличность и неосведомленность населения, из-за чего оно даже не знает о церквях по соседству.

Ключевые слова: историко-культурный заповедник-музей, историческая среда, историко-архитектурный памятник, хачкар, природно-катастрофическое явление, воздействие, опасность стихийного бедствия.

L.A. Mkrтчyan

HISTORICAL ARCHITECTURAL MONUMENTS IN VARSER, TSOVAGYUGH, TSAGKUNQ AND GEGHAMAVAN COMMUNITIES OF SEVAN REGION AND MAIN PROBLEMS OF THEIR PRESERVATION FROM THE POSITION OF DISASTER RISK

The region of Sevan is rich in historical and architectural monuments, many of which have a unique aesthetic value. However, due to human inattention, they come under the influence of various catastrophic situations. Most of the monuments are currently in a dilapidated condition.

The impact of hazards causing catastrophic consequences on monuments is little studied, which is why they are not paid attention at all. In many settlements of the Sevan community, the indifference and lack of awareness of the population is also high, due to which they do not even aware of the churches in their neighborhood.

Key words: historical and cultural reserve-museum, historical environment, historical-architectural monument, khachkar, natural catastrophic phenomenon, impact, disaster risk.

Մկրտչյան Լալա Արշալույսի – դասախոս (Գավառի պետական համալսարան)

Ներկայացման ամսաթիվը՝ 02.10.2023

Գրախոսման ամսաթիվը՝ 09.10.2023